

Almaz HƏSƏNOİZİ

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: gunsel_gunsel@yahoo.co.uk

ORCID: 0009-0001-8692-2318

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.2.69>

BAYATILARDA BÜTÖVLƏŞƏN VƏTƏN

Açar sözlər: bayatı, senzura, folklor, müstəmləkə, müstəqillik, azadlıq

SUMMARY

COUNTRY UNITED IN JENRES BAYATI

It is known that all the events that took place in the fate of every nation throughout history are practically recorded in the works of art created by them - lullabies, proverbs, parables, fairy tales and epics, including the loops of carpets that he weaves, the pattern of dishes that he does, etc. reflection. The division of Azerbaijan into two parts and being under the colonial yoke of individual states for many years had a serious impact on the collection and study of its spiritual resources. In particular, the long-term ban not only to study, but also to speak the native language has led to a significant weakening of activities in this direction in South Azerbaijan.

The harsh and uncompromising attitude of the colonialists towards Azerbaijan and Turkic folklore as a whole was calculated to destroy his memory. But it is good that neither the pressure of socialist censorship, nor the tsarist regime tried hard, but could not achieve this. Because even in the most difficult moments, the people managed to save their creations by talking about them at meetings. Homesickness darkened the spirit of some folklore texts, especially our musty ones, and added sad notes and a sad tone to them. Although it is forbidden to mention the names of South and North Azerbaijan, people who use the power of words, the power of metaphors, worked wonders. The forbidden topic - the desire for integration, in many cases was said metaphorically, and not directly, but still led to great concern of the colonialist, who blocked this desire of the people.

Key words: bayatı, censorship, folklore, colonialist, independence, freedom

РЕЗЮМЕ

СТРАНА, ОБЪЕДИНЕННАЯ В ЖАНРАХ БАЯТЫ

Известно, что все события, происходившие в судьбе каждого народа на протяжении всей истории, практически зафиксированы в созданных им произведениях искусства – колыбельных, пословицах, притчах, сказках и былинах, в том числе и петли ковров, которые он ткёт, узор блюд, которые он делает, и т. д. отражение. Разделение Азербайджана на две части и нахождение в течение многих лет под колониальным гнетом отдельных государств оказали серьезное влияние на сбор и изучение его духовных ресурсов. В частности, многолетний запрет не только учиться, но и говорить на родном языке привел к значительному ослаблению деятельности в этом направлении в Южном Азербайджане.

Жесткое и бескомпромиссное отношение колонизаторов к Азербайджану и тюркскому фольклору в целом было рассчитано на уничтожение его памяти. Но хорошо, что ни давление социалистической цензуры, ни царский режим сильно не старались, но не смогли это-

го добиться. Потому что даже в самые трудные минуты народу удавалось сохранять свои творения, рассказывая о них на собраниях. Тоска по родине омрачала дух некоторых фольклорных текстов, особенно наших затхлых, и добавляла им грустные нотки и грустный тон. Хотя запрещено упоминать названия Южного и Северного Азербайджана, люди, использующие силу слов, силу метафор, творили чудеса. Запретная, прямо, но все же приводило к большому беспокойству колонизатора, блокировавшего это стремление народа.

Ключевые слова: баяты, цензура, фольклор, колонизатор, независимость, свобода

Giriş: Hər il özünəməxsus hadisələrilə tarixə çevrilir, bəzisi xoş, bəzisi kədərli... Sakit, durğun illər də var, inqilablı, davalı, qanlı-qadalı olan da. Amma şübhə doğurmur ki, 2020-ci il Azərbaycan tarixində həm pandemiya, həm də qırx dörd günlük İkinci Qarabağ müharibəsi ilə daim xatırlanacaqdır. Yəqin ki, bu tarixi dövrlə bağlı yüzlərlə bədii və elmi əsərlər yaranacaqdır. Lakin böyük hadisələrin fonunda bir məqam xüsusilə diqqət çəkməkdədir. Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Bakıda keçirilən 10 dekabr 2020-ci il Qələbə paradında çıxış edərkən, Azərbaycanda çox məşhur olan bir bayatını yüksək tribunadan ürək yağısı ilə söylədi:

Arazı ayırdılar,
Lil ilə doyurdular.
Mən səndən ayrılmazdım,
Zor ilə ayırdılar.

Hər sözünün arxasında böyük bir xalqın dərini, kədərini yaşadan bu dörd misra öz mənə dərinliyi ilə bəzi ölkələrin rahatsızlanmasına, böyük söz-söhbətin, gərginliyin yaranmasına gətirib çıxardı [*Zamin Hacı, Arazı ayırdılar, 2020*]. Bu hal əsrlərin sınağından çıxmış bir faktın – “sözün qılıncdan da kəsərli” olmasının əyani sübutu idi. Xatırladaq ki, həmin bayatının digər variantında ikinci misra “Qan ilə doyurdular” şəklində deyilmişdir ki, bu da Azərbaycan xalqının həyatında baş vermiş tarixi ədalətsizliyi daha aydın ifadə etməkdədir.

Ayrılısın, ayrı düşsün, bizi ayrı salanlar...

Dünyanın çox az ölkəsinin taleyinə ikiyə bölünmək əzabı düşüb. Təəssüf ki, Azərbaycan bu acıları artıq iki yüz ildir ki, bütün ağırlığı ilə yaşamaqdadır. İstər Quzey, istərsə də Güneydə xalqın “ürəy”ində düyünlənərək, onu “nəfəs almağa” qoymayan bu böyük yara haqqında düşünmək, danışmaq nə müstəqilliyini qazanmış Azərbaycanda, nə də İran adlanan məkanda hələ də mümkün deyil. Lakin bu dərdi, acını xalqın düşüncələrindən silmək, unutdurmaq olarmı?.. Bir millətin genetik kodlarını, bütün cidd-cəhdlərə baxmayaraq, tam dəyişdirmək mümkündürmü? Əsla yox! Bu illər ərzində xalq yaratdığı əsərlərdə öz bütövlüyünü qorumağa davam etməkdə, ayrılıq əzabını “dərdləşdiyi” folklor mətnlərində Azərbaycan türkünün yaddaşında əbədiyaşarlılığı və əzəmətilə canlı tutmaqdadır.

Aydındır ki, xalqın dili qədər onun yaratdığı sənət nümunələri çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir, onlar qorunmasa, toplanıb dəyərləndirilməsə, xatirələrdən silinir, özlərilə birlikdə onu yaradanların tarixini də məchulluğa aparırlar. Qeyd et-

mək lazımdır ki, Azərbaycanın iki hissəyə parçalanması və uzun illər ayrı-ayrı dövlətlərin basqısı altında olması onun mənəvi sərvətlərinin toplanması, öyrənilməsi məsələsinə ciddi təsir göstərmişdir. Xüsusilə uzun illər ana dilində nəinki təhsil almanın, danışmağın belə qadağan olunması Güney Azərbaycanda bu istiqamətdə fəaliyyətlərin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu zəngin folklor materiallarının toplanması və tədqiqinin qarşısını saxlayan bir sıra çətinliklər hələ də qalmaqdadır. Lakin yeganə təsəlli odur ki: *“Qayaları paralayan Araz yalnız soy-kökü, qan yaddaşını, milli ruhu paralamayıb və onun paraları arasından axa bilməyib. Folklor özü əsatirdə və bayatıda, nağılda və dastanda əbədiləşən canlı bir yaddaşa çevrilib və qoymayıb ki, nə o, nə də bu sahildə bir kəs soyunu, əslini, zətinə unutsun. Ona görə də şüurda, düşüncədə, mənəviyyatda xalq heç vaxt parçalanmayıb. Çünki yaddaş zədəsiz, bütöv qalıb. Axı daşlar ovula-ovula ölür, qayalar sökülə-sökülə, bulaqlar quruya-quruya, çaylar çəkilə-çəkilə ölür, millət isə unuda-unuda. Yaddaşdan təmizləmə-təmizləmə”* [Qarayev, 1990: 3-4].

Azərbaycan və bütövlükdə türk folkloruna qarşı müstəmləkəçi ağaların kəskin və barışmaz münasibəti məhz onun yaddaşının zədələnməsinə, məhv olmasına hesablanıb. Amma yaxşı ki, nə sosialist senzurasının basqısı, nə də şahlıq rejimi çox çalışsa da, buna nail ola bilməyib. Çünki xalq ən çətin məqamlarda belə öz yaratdıqlarını qoruyub saxlamağa müvəffəq olub. Vətən həsrəti bayatılarımızın ruhunu həzinləşdirib, ona qəmgin notlar, kədərli avaz əlavə edib. Güney və Quzey Azərbaycan adının çəkilməsi yasaq olunsada, sözün qüdrətindən – məcaziləşmə gücündən istifadə edən xalq xarüqələr yaradıb. Yasaq mövzu – bütövləşmə arzusu folklor mətnlərində birbaşa deyil, metafora ilə deyilsə də, bu istəyin qarşısını kəsən qüvvələrin böyük təlaşına, narahatlığına gətirib çıxarıb.

Məlumdur ki, metafora mifologiyada arxaik cəmiyyətin dünyaya baxışlarını ifadə edirdi. Məşhur mifoloq alim Olqa Freydenberq (1890-1955) *“Qədim dövrdə mif və ədəbiyyat”* adlı tədqiqatında metafora haqqında yazırdı: *“Arxaik mifologiyalarda metaforalar müasir metaforalardan fərqlənir. Mifoloji metafor obrazın sinonimi rolunu oynayır”* [Фрейдemberq, 1998:78]. Müasir ədəbi əsərlərin dilində metafor *“sözaltı söz”* (bir şeyi düşünüb onu sətiraltı anladan başqa bir kəlmə ilə əvəzləmə) kimi istifadə edilir.

Beləliklə, Azərbaycan bayatılarını nəzərdən keçirəndə maraqlı bir mənzərə ilə qarşılaşmaq mümkündür. Cəmi dörd misradan ibarət bu kiçik folklor mətnində bəzən sonsuz eşqin, məhəbbətin, bəzən isə böyük nisgilin, arzu-istəyin, qəzəb və hiddətin əks olunması heyranlıq doğurur. Bayatı Azərbaycan xalqının uca Tanrı ilə *“ürək söhbəti”*dir, Ona sonsuz ümidi, tükənməz sevgisidir. Professor Asif Hacıllının sözlərilə desək, *“Azərbaycan folklorunun ən qədim janrlarından olan bayatılar sadəlik və mürəkkəbliyin, aşkar və gizlinin, ilkinlik və çağdaşlığın qəribə vəhdətiylə müasir oxucunu heyranlıq salır. Ancaq bu heyranlıqdan və bayatı müdrikliyinin*

ani dərkindən doğan hisslər ən munis duyğulardır. Bayatı təfsiri, əslində, mədəniyyət və dilimizin, özliyümüzün dərki deməkdir ... Bayatıların tam və qəti dərki, ümumən, mümkün deyil, buna yalnız cəhdlər ola bilər və bu cəhdlərin özündən doğan yeni daha qəliz suallar insanı bir daha “anlamaq dərki”nə salır. Bayatı müdrikliyi də məhz bundadır – burada hazır cavablar yətmir, bayatı insanı fikrə, düşüncəyə sövq edir və bir-birinə calanan sonsuz suallar doğurur; bayatı məzmunu mahiyyətə tükənmir, məsələn mətnin yeni dərkində, əvvəl sorğulanmamış mətləblərin aranmasındadır” [Hacı, 2000:3].

Beləliklə, məhz Güney və Quzey Azərbaycanın dərklərini, yaranan sonsuz sualların ifadəsini yaşadan bayatıları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Hər şeydən əvvəl, Vətənin hər iki hissəsinə – həm Güneyə, həm də Quzeyə aid yer adlarının bayatılarda yanaşı işlənməsi bu həcmə çox kiçik parçalarda ana yurdun zədələnmədən, bütöv yaşadılması istəyindən doğmuşdur.

İllər, əsrlər keçsə də, xalq çağırdığı bayatıda öz müqəddəs arzusundan heç geri çəkilmədi, əksinə, bu, əzablı yanğıya dönərək hər bir Azərbaycan türkünün ürəyini dağladı.

*Şirvanım, Şəkim ağlar,
Təbrizim, Bəkim ağlar.
Sən ölsən, mən ağlaram,
Mən ölsəm, bə kim ağlar? [Həsənqızı, 2015:122]*

Və ya:

*Əzizim, Ordubada,
Səlməsdən Ordubada.
Sərkərdə qoçaq olsa,
Heç verməz ordu bəda [Həsənqızı, 2015:122].*

Bu mətnlərə nəzər yetirilsə, Azərbaycanın həm Güney, həm Quzey torpaqlarındakı adların – toponimlərin yanaşı işlənməsi açıq görünməkdədir. Məlumdur ki, sovet hakimiyyəti dövründə, bir çox hallarda, “Təbriz” sözünü işlətmək qeyri-rəsmi yasaq idi. Xalq mahnılarında, bayatılarda Cənubla bağlı sözlərin senzuranın qəzəbinə uğraması adi hal idi. Akademik Rafael Hüseynov “Qaragilə” mahnısı ilə bağlı “Sil gözün yaşın” adlı tədqiqatında yazır: “... Cənubi Azərbaycan mövzusunda sovetin buralarda örtülü etdiyi əyyamlarda efirdə, ekranda eşidilən “Qaragilə” senzura cərrahiyyəsinə uğradılmışdı. Onun cənubluğunu sezilməzləşdirmək üçün “Təbrizin yolları dolanbadolan” misrası dəyişdirilərək “Şəhərin küçələri dolanbadolan” edilmişdi. Lakin tək bu misra yox, başqa budamalar da varmış” [Hüseynov, 2001: 48]. Məhz bu səbəblə birinci bayatıdakı “Təbriz” kəlməsi bəzi hallarda “Muğan”la əvəz olunub. Lakin sovet senzurasının qoyduğu rəsmi qadağalara baxmayaraq, Azərbaycan mərasimlərində ifa zamanı xalq “Təbriz” sözünü sevə-sevə saxlayıb, daha dəqiq desək, ruhunda vətəni parçalamadan yaşadıb.

2. Araz xalqın düşüncəsində ayrılıq simvolu kimi canlanmaqdadır. Bayatılarda “sultan, xan” kimi müraciət edilsə də, Araz ayrılığı salan bir varlıq kimi bəzən qarğışlara qərq edilir, bəzən də vətəni vətəndən qərrib salan metoforik obraza çevrilir.

*Araz, Araz, xan Araz,
Sultan Araz, xan Araz.
Sən ki ayrılıq saldın,
Alış, Araz, yan, Araz.*

*Araz, Araz, xan Araz.
Dağlardan axan Araz.
Elimdən xəbər gətir,
Evimi yıxan Araz [Azərbaycan bayatıları, 2004:143].*

“Evimi yıxan” epiteti “Araz” sözünün simvolik məna tutumunu bütün ağırlığı ilə ortaya qoyur. Daha dəqiq desək, bayatı misralarında Araz, bir tərəfdən, həm Güney, həm quzeydəkilərin üz tuta biləcəyi, “xəbər ala biləcəyi” tək varlıq, digər tərəfdən, onlar arasındakı keçilməz bir maneə kimi poetik obraza çevrilir.

Başqa bir örnekdə “Keçmə, Araz dərindir” deyən xalq həm də sətiraltı olaraq, onu dəmir zəncirlərlə çevrələnən sərhəd xəttinə işarə edir, “gedilməsi mümkün olmayan” bir ərazi kimi səciyyələndirir. Bayatının sonrakı misraları bu fikri açıq-aşkar göstərməkdədir:

*Keçmə, Araz dərindir.
İçmə, suyu sərindir.
Həsrət baxan bu ellər,
Sənin də ellərindir [Azərbaycan bayatıları, 2004:22].*

*Araz gəldi, yan axdı,
Dibində min can axdı.
Vətən sarı baxanda,
Ürəyimdən qan axdı [Azərbaycan bayatıları, 2004: 18].*

“Vətən sarı baxanda ürəyimdən qan axdı” deyilərək, nədən digər çaylar, dənizlər deyil, Araz xatırlanır? Sətiraltındakı məna əlli milyon Azərbaycan türkünün ən böyük izzətinə xəbər verir. Digər bir tərəfdən, sovet və ya şahlıq zülmündən qaçıb qardaşına sığınmaq istəyənlərin faciəli aqibəti “Dibindən min can axdı” misrasında əbədiləşir.

Arazla bağlı bayatılardan birinə də diqqət yetirək:

*Gəmi ollam, dolannam,
Araz ollam, bulannam.
Sağ gözüm sənə qurban,
Sol gözümünən dolannam [AFA, I, 1994: 275].*

Arazı “həm fərdi ağrıların simvolu, həm də milli-mənəvi bütövlüyün rəmzi” kimi səciyyələndirən Sərxan Xavəri bu bayatını metoforik anlamda çox maraqlı şərh edir: “...bayatıda “göz” metaforası Arazın funksional ifadə modellərindən biri kimi diqqəti çəkir. İnsanın iki gözü var. Bu ikilik bayatıda Azərbaycanın ikiye bölünmüş hissələri ilə assosiasiya olunmuşdur. Sağ gözünü sevdiyinə qurban verən aşiq sol gözə yaşamağa məhkumdur. Bayatıda semiotik işarə səviyyələri var. Sevgi kodunun altında vətən sevgisi kodu durur.

Bayatı şimallı Azərbaycan türkünün dilindən deyilmişdir. O, Şimali Azərbaycanı sol gözə, Cənubi Azərbaycanı isə sağ gözə bənzədir. Sağ gözün qurban verilməsi fars şovinizminin zülmü altında inləyən Cənubi Azərbaycandır. Sol gözü ilə yaşayan qəhrəman vətəninə bütöv “görmək” ümidini itirmir. Mübarizə qurban tələb edir. Bayatı xalqı oyanmağa, hər iki gözünü açıb, dünyanı bütöv görməyə çağırır” [Xavəri, 2021:71-72].

Bu şərhə yalnız onu əlavə etmək istəyirik ki, bayatı ilk növbədə xalqı yadlar əlilə bölünmüş vətənin – Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda mübarizəyə səsləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Arazla bağlı bütün bayatılar ayrılıq mövzusunda deyil. Onun gözəlliyi, şıltaqlığı və s. ilə bağlı bayatılar da vardır. Bu da onu deməyə imkan verir ki, həmin bayatılar yaranma tarixinə görə Azərbaycanın bölünməsindən daha qədim dövrlərə aiddir. Həmin tarixi hadisədən sonra yaranan bayatılarda Araz şıltaqlığı, gözəlliyi ilə deyil, “göz dağı”, “ayrılıq, ölüm” məkanı kimi özünə yer tapmışdır.

3. Bir sıra hallarda “o tay, bu tay” ifadələrinin bayatılarda işlənməsi göstərir ki, həmin sözlər Güney və Quzey Azərbaycanın metoforik obrazını təəcəssüm edir. Bu müraciətlərdə bir ümumilik, mücərrədlik olduğundan deyilən sözləri vətənin hər iki parçasına eyni şəkildə aid etmək mümkündür. Daha dəqiq desək, Güneydə səslənərkən Quzey həsrəti, Quzeydə çağırılarkən Güney intizarı bayatının misralarının ağır “yük”ünə çevrilir:

Arazı buz bağladı,
Yanı yarpız bağladı.
Oğlan bu tayda qaldı.
O tayda qız ağladı [Pirsultanlı, 2012: 88]

Araz qalmaz axmaqdan,
Şimşək doymaz çaxmaqdan.
Gözlərimə qan damdı,
O taylara baxmaqdan [Azərbaycan bayatıları, 2004: 165].

Fikrimizcə, çəkilməz dərdi “Gözlərimə qan damdı” cümləsindən daha dəqiq ifadə etmək mümkünsüzdür. Qədim bir ulusun, elin əzabları onun şirin dilində bayatıya çevrilərək, gələcəyə çatdırılmaqdadır.

O tayda çırax yanar,
Baxdıqca ürək yanar.

*Bu bir şirin şərbətdi,
İçdikcə ürək yanar [Djafaroglu, 1930: 59]–*

bayatısı 1930-cu ildə Ə.Cəfəroğlunun alman dilində nəşr etdirdiyi “Gəncə dialektində 75 azəri bayatıları və lisana aid bir müqəddimə” adlı dissertasiya işində verilmişdir. Əcnəbi oxucu bu bayatıdakı sətiraltı mənanı anlarımı? Azərbaycan türkləri üçün bu fərqli bir duyğudur. Bir taydan o birinə baxanda yanan çırağı görənin ürəyinin od tutması böyük bir nisgildən, doğmaların qovuşma arzusundan xəbər verir.

4. Bayatılarda bəzən adi hallarda diqqət yetirmədiyimiz hər hansı bir söz məcazlaşır, başqa bir məfhumu ifadə etməyə başlayır, dəyişik bir mənada qarşımıza çıxır. Belə sözlərdən biri – “burdan” kəlməsi bayatı kontekstində mücərrədləşir və fərqli bir metofoza çevrilir. Məhz həmin məqama diqqət yetirən Orxan Pəşə (professor Məhərrəm Qasımlı – A.H.) “Taleyimdən və ürəyimdən keçənlər” adlı məqaləsində sözün ecazkar qüvvəsi və Azərbaycan torpağının bütöv mənzərəsilə bağlı çox düşündürücü bir qənaət səsləndirməkdədir: “*Azərbaycan dövlətçilik düşüncəsinin və vətən coğrafiyamızı vahid mərkəzə yönəltməyin ən unikal tarixi örnəyi bir bayatının qoşa qanada bənzəyən iki misrasında dünəndən sabaha daşınır:*

*Qar yağdı dizə kimi,
Burdan Təbrizə kimi...*

Burdan – Gəncədən, burdan – Naxçıvandan, burdan – Qarabağdan, burdan – Zəncəndən, burdan – Urmiyadan, burdan – Ərdəbildən, burdan – Borçalıdan, burdan – Şirvandan ... Təbrizə kimi! Bu bayatı harada, daha doğrusu, Azərbaycanın harasında səslənirsə, ölçünün miqyası oradandı, oradan Təbrizə kimidir. Adam bayatı misralarında qərarlaşmış bu tarixi möhtəşəmliyin boynuna sarılmaq istəyir” [Pəşə, 2015].

Professor Məhərrəm Qasımlının duyduğu bu incə məqama əlavə olaraq qeyd etmək istəyirik ki, “Təbriz” adının işlənməsi bu bayatıdakı “burdan” sözünün daha çox Quzey Azərbaycan məkanlarına aid olması təsəvvürü yaradır. Başqa bir bayatını həmin kontekstdə nəzərdən keçirsək, fərqli bir mənzərənin şahidi olarıq:

*Burdan uzaq Gəncədi,
Gülü pəncə-pəncədi.
Ölüm Allah əmriddi,*

Ayrılıq işgəncədi [Hüseynov, 2007: 52].

Fikrimizcə, mətndə “Burdan”, yəqin ki, “nəfəs çəksən, eşidilən, amma gəldiməsi müşkül olan” məkanlardan deyilib ki, bu qədər hüzn doludur. Daha doğrusu, “Gəncə” sözünün xatırlanması, “burdan” kəlməsinin Güneydən deyilməsi qənaətinə gəlməyə imkan verir, yəni Təbrizdən, burdan, yəni Urmiyadan, burdan, yəni Ərdəbildən və s.

5. Bayatılarda vətənin Şimal və Cənub parçalarının “bu yan” və yaxud “o yan” sözlərinin əvəz etdiyini də görmək mümkündür. Mücərrədlik və ümumilik bildirdiyinə görə, həmin ifadələr Quzeyə də, Güneyə də eyni şəkildə aid ola bilirlər:

*Mən aşiq, oyan, dağlar,
Qəmlərə boyan, dağlar.
Bu yan yandı, töküldü,
Necədi o yan, dağlar?
[Azərbaycan ağız ədəbiyyatında bayatılar, 2012: 187].*

*Yatıbsan, oyan, dağlar,
Al qana boyan, dağlar.
Bu yan zülmətxanadı,
Necədi o yan, dağlar?
[Azərbaycan bayatıları, 2004: 185]*

Bəzi folklorçular bayatılardakı “o yan” və “bu yan” ifadələrinin dağın “qabaq” və “arxa” tərəfi kimi şərh edirlər. Lakin, fikrimizcə, burada söhbət vətənin iki parçasından – Quzey və Güneydən gedir. Ayrıca, qeyd etmək lazımdır ki, bu bayatıların hər misrası deyil, hər kəlməsi bizə cildlərlə kitablarda deyilməsi mümkün olan böyük mətləbləri xatırladır. Dağlar nədən qəmə boyansın? Yanıb tökülən vətənin hansı parçasıdır? “Yatan dağlar” nə zaman oyanacaq?!. “Zülmətxana” (qaranlığın evi) nə zaman işıqlanacaq?!

Başqa bir bayatı isə “o yan – bu yan” ifadəsi qarşı-qarşıya işlənməsə də, “Araz ayrısı qardaş” ifadəsi mətləbin anlaşılmasına yardım edir:

*Aşiq deyər, oyannan,
Bağrın başın oyannan.
Araz ayrısı qardaş,
İntizaram o yannan
[Azərbaycan ağız ədəbiyyatında bayatılar, 2012: 187].*

“Bağrının başını oyanla” yanaşı olan bayatı qəhrəmanı öz dərdsini unudaraq, qardaş intizarını dilə gətirir. Beləliklə, böyük bir həsrətin bayatı misralarına hopmuş dərin izləri gözlər önündə canlanır.

6. Məlum həqiqətdir ki, xalqın yaratdığı folklor mətnləri illərin sınağından keçərək, söyləndikcə cilalanır, kamil sənət nümunəsinə çevrilir. Bu mənada bayatılarda məzmunu uyğun olaraq işlənən rəng simvolikasına heyranə etmək mümkün deyil. Ayrılıq, həsrət motivli bayatılarda “qara”, “sarı” və “saralmaq” kəlmələri hüznü, kədəri bütün ağırlığı ilə ifadə etməkdədir:

*Baxırsan hara, qandı,
Ox dəyib yaya, qandı.
Eldən ayrı düşmüşəm,
Ürəyim qara qandı [Azərbaycan bayatıları, 2004: 152].*

*Eldən aralar məni,
Vurar, yaralar məni.*

*Gözlərim yolda qalıb,
Basır qaralar məni [Azərbaycan bayatıları, 2004: 170].*

Mifoloji təsəvvürlərə görə, rənglər ikili xüsusiyyət daşıyırlar, bəzən həyatı, bəzən ölümü simvollaşdırırlar. Məşhur Amerika alimi Klarissa Pinkola Estes (Clarissa Pinkola Estes) “Qurdlarla qaçan qadınlar” (“Womens who run with the Wolves”) əsərində qara rəng haqqında yazır: “*Siyah çamurun, torpağın – doğanın təməl rəngidir, ancaq həm də ölümün, işığın qaralmasının da rəngidir*” [Estes, 2012: 119].

“Ürəyin qara qan olması” və ya “eldən ayrı düşdüyü üçün “qaraların basması” mükəmməl bir obrazlı ifadələrdir, məhz həyatın bu şəkildə yaşayanların faciəsini göstərməyə kafidir.

Sarı rəngi də həm işığın, günəşin, həm də xəstəliyin, ölümün rəmzi kimi səciyyələndirmək olar. Sevgililər üçün sarı rəngdə gül verilməməsi məhz o rəngin “ayrılıq” rəmzi olması ilə bağlıdır. Qürbətlə, vətənlə bağlı bayatılarda həmin rənglərin gətirdiyi məcaziləşmə mətnə yeni məna bəxş edir.

*Əzizim vətən sarı,
Geyməyə kətan sarı.
Çıxaydım dağ başına,
Baxaydım vətən sarı [Bayatılar, 1947: 5].*

“Sarı kətan geyinərək vətənə sarı baxmaq” – sözlərə hopan böyük bir nisgili ifadə edir.

6. Bayatılarda həsrəti ifadə edən sözlərdən biri də, Azərbaycanın hər iki parçasının “döyünən ürəyi”ni simvolizə edən “Təbriz” kəlməsidir. Bu qədim şəhərin adı ilə yüzlərlə bayatı yazıya köçürülmüşdür ki, onların əksəriyyəti xalqın çəkil-məz dərdinin harayıdır:

*Çatılıb qaşın, Təbriz,
Dağların, daşın, Təbriz.
Qardaş dərdi çəkməkdən,
Ağardı başın, Təbriz [GAF, IX, 2020: 127].*

Bəzən isə “ayrılıq” kəlməsi “Təbriz” və ya “Araz” adı ilə yanaşı işlənərək, parçalanmış vətəni sonsuz kədərlə göz önündə canlandırır.

*Təbrizsiz gülmək olmaz,
Hər işi bilmək olmaz.
Arazı iki yerə,
Ayırmaq, bölmək olmaz [GAF, IX, 2020: 152].*

*A Təbriz, sona Təbriz,
Günləri sana, Təbriz.
Bizi ayrı salanı,
Od tuta, yana, Təbriz! [GAF, IX, 2020: 124].*

7. Görkəmli Azərbaycan şairi Bəxtiyar Vahabzadə (1925-2009) bayatı janrı ilə bağlı danışarkən, onun az sözlə çox dərin düşüncələri ifadə etməsini nəzərə alaraq, maraqlı bir məqama toxunur. *“Bayatı bizim dilimizin böyük imkanlarından, rəngarəngliyindən və son dərəcə zərifliyindən yaranmışdır. Məhz buna görə də bayatı başqa dildə yarana bilməzdi. Az sözlə böyük fikirlər ifadə edən şeir növünün yalnız zəngin və imkanlı dil yarada bilər. Bu faktın özü də bizim dilimizin dünyanın zəngin dilləri ilə yanaşı durduğunu təsdiq edir [Vahabzadə, 1982: 119-120].*

Doğrudan da, xalq məclislərində, müxtəlif mərasimlərdə səslənən bir bayatıya diqqət yetirək:

*Qəribəm bu vətəndə,
Qərib quşlar ötəndə.
Qəriblik çox zor olur,
Baş yastığa yetəndə [Bayatılar, 1947: 19].*

Yalnız Quzeydə doğulub müxtəlif səbəblərdən Güneydə yaşamaq zorunda qalan və ya əksinə, Güneydə dünyaya göz açıb Quzeydə həyat sürməyə məhkum olan insanlar belə bir bayatı çağıra bilərdi. “Vətəndə qərib olmaq”, bəlkə, digər ölkələrdə deyilsə, ona fərqli yozumlar vermək olardı. Azərbaycanda isə yenə parçalanmış yurdun övladlarının harayı qulaqlarda cingildəyir.

Bölünmüş vətənin bayatı harayı

Hər bir xalqın tarix boyu taleyində baş verən bütün hadisələr, demək olar ki, onun yaratdığı sənət əsərlərində – bayatılar, laylalar, atalar sözü, oxşamalar, nağıl və dastanlarda, o cümlədən toxuduğu xalçaların ilməsində, düzəltdiyi qabların naxışında və sairədə əks olunmuşdur.

Uzun illər – bütün sovet hakimiyyəti dövründə istər orta, istər ali məktəb dərslərlərində Azərbaycanın ikiye parçalanması, guya “*xalqın özünün “Rusiyaya birləşdirilməsi” arzusundan yaranmışdı*” [Mehdiyev (1952)] fikri təbliğ edilmiş, Leninə, Stalinə, sosializmə aid süni şəkildə “qoşdurulan” bayatılardan bəhs olunmuşdur [Əfəndiyev, 1981: 312-320]. Lakin əsl gerçək yenə də xalqın yaratdığı həqiqi örnəklərdə bəzən birbaşa, bəzən isə senzura yasaqları üzündən sətiraltı yaşamaqda davam etmişdir. Bu, bir xalqın faciəsidir və onun yaratdığı söz örnəklərində əsl münasibət aydın görünməkdədir:

*Urus gəldi, son verdi,
Oğlum Yəhya can verdi.
Hansı evi yıxılmış
Təbrizi nişan verdi? [GAF, IV, 2015: 127]*

Və ya :

*Urus gəldi, dayandı,
Körpə balam oyandı.*

*Gedin deyin Təbrizə,
Gəncə qana boyandı*[GAF, V, 2015: 138].

Bayatıda dərin kədər “can verən oğul(lar)”ın xatırlanması ilə ürəkləri yandırırsa, “hansı evi dağılmış” birləşməsilə xalq nifrəti və qəzəbi öz əksini tapır. Yaddəlinin gəlib dayanması ilə vətənin “qana boyanması” dövrün əsl acınacaqlı mənzərəsini bütün çılpalığı ilə göstərməkdədir. Digər tərəfdən, Gəncə dara düşən kimi qardaşı Təbrizi haraylayır ki, bu da Azərbaycanın əsrlər keçsə belə düşüncələrdə bütöv yaşadığının (və yaşayacağının!) göstəricisidir.

Təkcə sovet rejimi deyil, şahlıq quruluşuna qarşı xalqın kəskin münasibəti də bayatıların misralarından süzülərək, günümüzə qədər gəlib çatmışdır. İqtidarı razı salmaq üçün yazılan minlərlə tarix kitabı məlum həqiqətləri kölgələmək gücündə deyil və onların hamısı birlikdə bir bayatının iki misrasındakı qüdrət qarşısında acizdir:

*Gün dolanar, ay olar,
Pis gün aya tay olar.
Harada şahlıq olsa,
Cəllad olar, vay olar* [GAF, IV, 2015: 142].

Xalqın sözünün gücünə bax ki, “şahlıq” üsuli-idarəsinin real mənzərəsini gətirilən bayatının sonuncu misrasındakı qədər qısa, lakin olduqca dəqiq ifadəsi mümkünsüz görünür.

Məşhur Amerika alimi Alan Dandes (1934-2005) hakimiyyətin tərənnüm olunmadığı, iqtidarın qadağan etdiyi məsələlərdən danışarkən, düşündürücü bir qənaətdə gəlir: “...*xatırlatmaq lazımdır ki, bu və ya başqa cəmiyyətin tabu kimi qəbul etdiyi mövzular, çox vaxt elə həmin cəmiyyətlərin folklorunda ön plana çıxır*” [Дандес, 2003: 191].

Məlumdur ki, xalqların bir yazılı, bir də şifahi – xalq arasında söylənərək yaşayan tarixi vardır. Yazılı tarix hər nə qədər ideoloji təsirlərə məruz qala bilər, hakim dairələrin istəyi ilə müəyyən mənafeələrə uyğunlaşdırılırsa da, şifahi bir o qədər daha çox obyektivliyini – həqiqiliyini, gerçəkliyini qoruyur.

Bəzən hakimiyyətlər dəyişəndə müəyyən ideoloji təsirlə yazılmış tarix artıq öz dəyərini itirir. Məsələn, yetmiş illik sovet dövründə elə öz ziyalılarımız tərəfindən senzura basqısı altında yazılmış tarix çox vaxt Azərbaycan xalqının deyil, müstəmləkəçinin mənafeyini qoruduğuna, saxta, uydurma olduğuna görə müstəqillik qazanılan kimi ondan imtina edildi.

Həmin illərin bir çox hadisələri isə məhz “şifahi” yaşayan tarix, yəni folklor mətnləri əsasında bərpa edilməyə başlandı. Təəssüf ki, uzun illər məlum səbəblər üzündən folklorla bağlı yazılan tədqiqatlarda Azərbaycanın Quzeyində aparılan araşdırmalara daha çox üstünlük verilmişdir. Güneydə və bütövlükdə dünyada Azərbaycan folkloru ilə bağlı yaranan tədqiqatlar, toplanan materiallar,

demək olar ki, diqqətdən kənarda qalmışdır. Halbuki görkəmli folklorşünas-alim İsrail Abbaslının (1938-2013) sözləri ilə desək: *“Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinin mühüm bir qolunu təşkil edən poetik söz sənəti onun tarixən formalaşdığı coğrafi məkanla məhdudlaşmamışdır. Folklor daha çox yaradıcısı olan xalqın mədəniyyət çevrəsilə ölçülür. Bu gün dünyanın hansı bir ölkəsindən Azərbaycan türkünün səsi gəlirsə, demək, orada Azərbaycan folkloru mövcuddur və o yaşayır”* [Abbaslı, 2013: 224].

Çox təəssüf ki, Güney Azərbaycan bu gün də öz milli dəyərlərini – mədəniyyətini, ədəbiyyatını itirmək təhlükəsindən xilas ola bilməmişdir. Bu təhlükəni daha aydın görmək üçün vətəninin azadlığı, hüriyyəti yolunda mücadiləyə qalxan, bu yolda dəfələrlə ağır zindan həyatı sürən və ən ağır cəzaya – edama məhkum edilən, çətinliklə xilas olaraq Almanyanın Köln şəhərinə köçmək məcburiyyətində qalan mühacirlərdən Behruz Həqqinin “Ata sözlərinin kökləri və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından nümunələr” kitabında verilən bir məqama diqqət yetirmək, fikrimizcə, kifayətdir: *“Milli və insani görüşlərini qeyb edənlər: “Azərbaycanlılar qorxusuz igidlərdir və Azərbaycan torpaqları İranın başı qədər dəyərlidir”, – deyər bağırır-çağırmağa başlarlar. Əgər: “Yaxşı, bəs bu başın dili nədir? – deyər sorulduğunda isə cavabdan qaçaraq kəkələməyə başlarlar. Haqlıdırlar, çünki illər boyu İranda hegemonluq, cəhalət, ədalətsizlik və basqı bu başın dilini fars şovinizminin kəskin qılıncıyla kəsib onu ruhsuz və cansız bir cismə döndərməyə çalışmışdır. Ancaq Azərbaycan xalqı bağrında yaşayan folkloru və ana dilini qoruyaraq düşmənlərin bu arzularını qursaqlarında buraxmışdır. Dilləri və folkloruyla onlara qalib gəlmişdirlər”* [Hakki, 1997: 13].

Xüsusilə bir məqam diqqət çəkməkdədir. Behruz bəy ağır mənəvi, fiziki işgəncələr içərisində olanda da fəaliyyətini dayandırmamışdır ki, bunu onun topladığı folklor nümunələrinin altındakı “Tehran zindanı”, “Təbriz zindanı”, “Bəndərabbas zindanı”, “Qızılqala zindanı”, “Sənəndəc zindanı” sözləri də təsdiq etməkdədir.

Bəhrüz bəyin bu barədə yazdığı xatirələri İran adlanan ərazidə ağır yaşam mücadiləsi verən soydaşlarımızın ürək parçalayan çətin durumu ilə yanaşı, bu insanlardakı sınımayan iradəni, sonsuz həyat eşqini, xalqına, vətəninə məhəbbəti əks etdirməkdədir: *“...hərbi məhkəməyə aparıb bir neçə gün oyun-oyuncaq işlərə şahid olandan sonra edam hökmü verərək məni zindana qaytardılar. İnanırdım ki, insan o vaxtadək ki bir ictimai iş görə bilir – diri adlana bilər. Elə buna görə də ağır vəziyyətdə olmağıma baxmayaraq, uzun illərdən bəri sevdiyim ağz ədəbiyyatının toplanmasına başladım”* [Həqqi, 2008: 9].

Behruz bəy bu fəaliyyətində onun kimi ağır şəraitdə əzab çəksə də, yardım etməkdən çəkinməyən məhkumları sayğı ilə xatırlamışdır ki, bu insanlar, doğrudan da, böyük hörmətə layiqdirlər.

Digər bir tərəfdən, Bəhrüz bəyin xatirəsi folklorun Güney Azərbaycan üçün nə dərəcədə dəyərli olduğunu ifadə etməkdədir.

Nəticə. İran adlanan ərazidə otuz beş milyona qədər Azərbaycan türkü yaşayırsa, bu da oradakı folklor mətnlərinin nə qədər zəngin və sayının hədsiz dərəcədə çox olduğunu göstərməyə kifayətdir. Təbii ki, Azərbaycanın Güneyində folklor materiallarının toplanması və təhlilə cəlb edilməsinə nə qədər maneələr törədilsə də, Quzey bu məsələyə biganə qalmamış, yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün müəyyən qədər işlər görülmüşdür. Belə ki, AMEA Folklor İnstitutu “Güney Azərbaycan folkloru” silsiləsindən on kitab nəşr etdirmişdir. Lakin bu hələ oradakı sərvətin çox az bir qismidir, deyə bilərik. Bircə fakta nəzər salmaqla bu sahədəki vəziyyəti aydın təsəvvür etmək mümkündür. Vətənimizin təkcə bir bölgəsi – Qarabağ folkloru toplanaraq, indiyədək on cildlik kitab nəşr edilirsə, onda Güney Azərbaycanla bağlı mənzərə göz önündə canlanır.

Bir həqiqəti isə heç bir qüvvə önləyə bilməz. Azərbaycan xalqı hər cəfaya, zülmə sinə gərmiş, tarixin ağır illərində varlığını qorumuş, uca Tanrının möcüzələrinə inanaraq, gələcəyə ümidlərini yenə çağırdığı bayatıda yaşatmış, böyük bir intizarla “O Gün”ü gözləmişdir:

*Əzizim, o Güneylər,
O Quzeylər, Güneylər,
Yar yarına qovuşsa, (oxu: Güney Quzeyə qovuşsa),
Bayramın o gün eylər [GAF, II, 2014: 89].*

Güneylə Quzeyin qovuşaraq bayram edəcəyi gün gələcək, mütləq gələcək. O müqəddəs bayramın mübarək, Vətən!

ƏDƏBİYYAT

- Abbaslı, 2013 – Abbaslı İsrəfil. “Koroğlu”: nə var, nə yox? Bakı: Elm və təhsil, s.224
- Arazı ayırdılar, 2020 – “Arazı ayırdılar”: Erdoğanın Bakıda “Laçın” bayatısını söyləməsi Cavad Zərfi niyə qəzəbləndirdi? - BBC News Azərbaycanca, 12 dekabr
- Azərbaycan bayatıları, 2004 – Azərbaycan bayatıları, Bakı: “XXI – Yeni Nəşrlər Evi”, 304 s.
- Azərbaycan ağız ədəbiyyatında bayatılar, 2012 – Azərbaycan ağız ədəbiyyatında bayatılar, Gəncə, GDU nəşr, 377s.
- AFA, I, 1994 – Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab. Naxçıvan folkloru (Tərt. ed. T.Fərzəliyev, M.Qasımlı) Bakı: Sabah, 388 s.
- Bayatılar, 1947 – Bayatılar (Azerbaycan halk manileri). Derleyen: Elmas Yıldırım, Elazığ: Turan Basım Evi, 48 s.
- Estes, 2012 – Estes Clarissa Pinkola. Kurtlarla koşan kadınlar (Vahşi kadın arketipine dair mit ve öyküler, (ingilisceden çeviren: Hakan Atalay), İstanbul, Ayrıntı yayınları, 542 s.
- Дандес, 2003 – Дандес Алан. Фольклор: семиотика и/или психоанализ (Сборник статей), Москва: Восточная литература РАН, 284 стр.

Djafaroğlu, 1930 – Djaferoglu Ahmed. 75 Azarbaiġanische Lieder “Bajaty” in der Mundart von Ganġa nebst einer sprachlichen Erklarung, Berlin: 52 r.

Əfəndiyev, 1981 – Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı: Maarif, 404 s.

Фрейденоберг, 1998 – Фрейденоберг Ольга. Миф и литература древности, Москва: Наука, 800 стр.

GAF, I, 2013 –Güney Azərbaycan folkloru (Təbriz, Yekənat və Həmədan ərazilərindən toplanmış folklor örnəkləri) , I kitab, Bakı: “Elm və təhsil”, 456 s.

GAF, II, 2014 –Güney Azərbaycan folkloru, II kitab, Bakı: “Elm və təhsil”, 340 s.

GAF, IV, 2015 – Güney Azərbaycan folkloru, IV kitab, Bakı: “Elm və təhsil”, 388s.

GAF, V, 2015 – Güney Azərbaycan folkloru, V kitab, Bakı: Elm və təhsil, 388s.

GAF, IX, 2020 – Güney Azərbaycan folkloru, IX kitab, Bakı: Elm və təhsil, 352 s.

Hacılı, 2000 – Hacılı Asif. Bayatı poetikası, Bakı: Elm, 149 s.

Hacı Zamin – Hacı Zamin. Arazı ayırmadılar, https://musavat.com/news/arazi-ayirmadilar_762147.html

Hakki, 1997 – Hakki Behruz (Çöl gülü). Ata sözlərinin kökləri və şifahi halk edebiyatından örnəklər, Köln: Azərbaycan yayın evi, 192 s.

Həqqi, 2008 – Həqqi Behruz. Azərbaycanın Qurvə və Gərus-Bicar türklərinin ağız ədəbiyyatından örnəklər, Bakı: Adiloğlu, 80

Həsənqızı, 2015 – Həsənqızı Almaz. Folklorşünaslığa giriş (dərs vəsaiti), Bakı, “Elm və təhsil”, 260 səh.

Hüseynov, 2007 – Hüseynov Gülağa. Əhməd Cəfəroğlunun folklorşünaslıq irsi, filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyası, Bakı: 146 s.

Hüseynov, 2001 – Hüseynov Rafael. Millətin zərrəsi, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 720 s.

Xavəri, 2021 – Xavəri Sərxan. Azərbaycan mədəniyyətində akkulturasıya və folklor, Bakı: “Elm və təhsil”, 160 s.

Qarayev, 1990 – Qarayev Yaşar. Folklorumuzun tarixi.C.Heyət. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Ön söz), Bakı: Azərnəşr, s.3-4

Mehdiyev, 1952 – Mehdiyev Qəzənfər. Azərbaycanın Rusiya ilə birləşməsi və bunun tarixi əhəmiyyəti, Bakı, Azərb. SSR SEBYC nəşr, 50 s.

Muradova – Muradova Rübabə. Qaragilə, [#Qaragile. #Rubabe Muradova - YouTube](#)

Paşa, 2015 – Paşa Orxan. Taleyimdən və ürəyimdən keçənlər, “Ədəbiyyat qəzeti”, Bakı: 26 iyun, sayı 41-42 (4996-97)

Vahabzadə, 1982 – Vahabzadə Bəxtiyar. Vətən ocağının istisi, Bakı: Gənclik, 184 s.

